

Суспільно-політичне життя на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Громадівський рух у Наддніпрянській Україні 60–90 рр. XIX ст.

Наприкінці 50-х років XIX ст. в умовах лібералізації царського режиму відбувається відродження українського національного руху. Одним з центрів відродження стала столиця Російської імперії Петербург. Тут мешкало чимало українців і сюди, після відбуття покарань, дозволили повернутися і навіть обійняти високі посади колишнім братчикам: Костомарову, Білозерському, Шевченку.

Прагнучи якомога більше прислужитися своєму народу, українські діячі Петербурга 1859 р. створили першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах. Власне, організацією першу громаду назвати важко, радше це було неформальне зібрання діячів українського руху. Проте воно стало прикладом для наслідування.

З метою поширення своїх поглядів петербурзька громада за ініціативою Білозерського почала видавати журнал “Основа” (1861-1862). У 60-ті роки це було єдиним українським періодичним виданням, що висвітлювало всі загальноукраїнські проблеми – в культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнаодних відносинах. Журнал наочно показав, що існування української нації, культури було незаперечним фактом.

Український національний рух, що відроджувався, захопив не тільки українців, а навіть частину молоді з польських або спольщених шляхетських родин Правобережної України. Сумління цих людей мучило усвідомлення того, що їх діди-прадіди упродовж століть гнобили українське селянство, і саме тому їх необхідно зблизитися і прислужити народу. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем називали хлопоманами (походить від слова «холоп» – образлива назва польських панів на адресу українських селян), хоча самі вони себе називали українофілами. Вони перейшли з католицької віри в православну, насили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства. На початку своєї діяльності хлопомани під час студентських канікул та в інший вільний час мандрували селами, збираючи народні казки, прислів'я, звичаї та обряди. Згодом вони влаштовували зібрання, готували і зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували у 1859 р. підпільну школу, де зібрали бідних юнаків, котрих “вчили в національному напрямі”. На межі 1860-1861 рр. гурток хлопоманів саморозпустився, а його члени разом з викладачами і студентами Київського університету, серед яких були П.Чубинський, М.Драгоманов, утвоили нове товариство «Українська громада», яке у 1862 р. нараховувало 200 членів.

Київська громада, як і громади, що виникли по різних містах України (Чернігів, Вінниця, Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків), а також Кубані (Катеринодар) та Москві, головним своїм завданням вважали організацію народної освіти рідною мовою (заснування шкіл, написання і видання для них підручників, підготовку вчителів тощо); здійснення наукових досліджень в галузі етнографії, мовознавства, історії; підготовку і видання популярних книжок тощо. Одним словом, займалися культурницькою діяльністюдіяльністю.

Відродження українського руху попервах не викликало занепокоєння царської влади та російської громадськості. Втім підготовка та вибух польського повстання 1863-1864 рр., побоювання того, що українці за культурницькою діяльністю зажадають відродження колишніх прав, а то і незалежності, призвели до видання міністром внутрішніх справ Валуєвим 20 липня 1863 р. теємного циркуляру, який увійшов в історію як Валуєвський циркуляр. Цим документом заборонялось публічне вживання української мови в державних установах, школах, церквах, друкуванні популярної, релігійної літератури, окрім художніх творів. Проблема української мови роз'язувалася знаменитою фразою: “Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає та бути не може”.

Не витримавши переслідувань з боку царських властей, громади одна за одною самоліквідовувалися або ж були офіційно заборонені.

Проте діячі віддані справі відродження України не полишили працю. Основну свою діяльність вони зосередили на досягненні успіху в царині науки або на освітній ниві. Проте відсутність організації не давало можливості розвивати український рух. Тільки наприкінці 60-х років, після послаблення антиукраїнської політики знову з'являються громади, але вже на нелегальних засадах. Та нелегальне становище давало малий простір для культурницької діяльності і тому провідники українського руху весь час намагаються знайти легальні форми для своєї праці. Така можливість відкрилася зі створенням у 1873 р. Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства (ПЗВРГТ), яке завдяки громадівцям стає центром українознавчих досліджень. Крім того київська громада перебрала до своїх рук редагування російськомовної газети "Киевский телеграф".

Урочисте відкриття Відділення відбулось 13 лютого 1873 р.

Головою відділення було обрано Григорія Павловича Галагана, високої освіти сановника з поміщиків Лівобережжя і популярного в Києві мецената, людину, що вболівала за виховання національної інтелігенції. Управителем справ одностайно було обрано П.Чубинського. Органом Відділу стали „Записки Юго-Западного отдела ИРГО“. Неформальним органом Відділення була також газета „Киевский телеграф“, яка виходила в 1874-1876 рр. До її редакційного комітету увійшли М.Драгоманов, М.Зібер, Ф.Вовк, П.Чубинський, М.Лисенко, П.Житецький. Газета стала захисником і ревним пропагандистом великої і плідної роботи з вивчення духовної і матеріальної культурної спадщини українського народу, яку розгорнули діячі Київської громади під егідою ПЗВРГТ. Газета не пропускала нагоди, щоб затаврувати той чи інший антиукраїнський виступ російської реакційної преси.

До роботи у Відділі були залучені значні наукові сили. Тільки дійсних членів набралось аж 76, серед них – В.Антонович, М.І.Драгоманов, В.Р.Лисенко і М.В.Лисенко, О.Д.Ушинський (брат відомого педагога) та багато інших. Окрім них для Відділу самовіддано працювала велика когорта співробітників і провінційних кореспондентів, які присилали записи про народний побут, традиції, вірування.

Крім видавничої справи Відділення провело цілий ряд заходів. Одним з перших було проведення у 1874 р. однодневного перепису населення Києва. В результаті перепису, який був до того ж і першим у місті, виявилось, що в ньому мешканців на половину більше ніж офіційно вважалось (Загальна чисельність перевищувала 220 тис. чол.). Також був з'ясований національний склад міста: українці складали найбільшу етнічну групу.

Іншою важливою акцією Відділення, яка набула міжнародного розголосу, стало проведення у серпні 1874 р. III Археологічного з'їзду, який засвідчив високий науковий рівень археологічних досліджень на українських землях.

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, вживаючи тільки російську мову, вчені-гуманітарії створили науковий центр з українознавства і широкий науковий рух за участю науковців та ентузіастів-провінціалів, збирачів різного роду матеріалів та дописувачів до серйозних журналів. В Україні утворився зародок національної Академії наук.

Зростання авторитету цього культурного руху За час існування Відділу (1873-1876) ним була проведена значна наукова діяльність: видано 7 томів "Трудов Юго-Западной экспедиции" (по 1200 сторінок кожен, не рахуючи додатків), два томи "Записок Юго-Западного Отдела И.Р.Г.О.", також підготовлено матеріалу на ще три, томи праць М.О.Максимовича; створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Але і на цей раз вже за науковою працею громадівців пильно око царської поліції розгляділо загрозу майбутнього українського сепаратизму (відділення). Найбільш зусиль у зведенні наклепів на українських діячів доклав М.Юзифович, полтавський поміщик, колишній член київської громади, один з організаторів ПЗВРГТ, але відданий служитель імперії.

Наслідком доносів і наклепів на український рух стало підписання царем 18 травня 1876 р. Емського указу. Він різко посилив репресії проти української культури і наклав нові заборони на українську мову. Було заборонено: ввезення із-за кордону книжок українською мовою;

друкування і видання в Росії оригінальних українських творів, перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, крім історичних пам'яток. Указ ліквідував ПЗВРГТ, заборонив громади, встановив жорсткий контроль над художніми творами українською мовою, які мали друкуватися російським правописом. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром. Окремий пункт указу стосувався персонально Драгоманова й Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Емський указ був серйозним ударом по українській науці, культурі і українському рухові в цілому. Свою чинність указ зберігав до 1905 р. Проте на цей раз громадівський рух не припинився. Громади, що збереглися, продовжували існувати підпільно, шукаючи нових шляхів для відновлення легальної діяльності. Як і в попередні роки, найсильнішою і найвпливовішою була Київська (Стара) громада.

У межах Російської імперії організувати легальну роботу було неможливо і тому громадівці сходяться на думці про організацію українського національного центру за кордоном, який мав налагодити видання вільної від цензури української преси і представляти український рух в Європі. Виконання такого завдання громада доручила Михайлу Драгоманову. Також на його долю випала роль виробити політичну програму українського руху, тобто поставити перед ним чітку мету і накреслити шляхи її досягнення, оскільки стало зрозуміло, що без зміни суспільного ладу в Російській імперії змін на краще для українців не буде.

Виїхавши за кордон, Драгоманов зав'язав тісні стосунки з українськими діячами Галичини, разом із М. Павлюком та С. Подолинським став видавати журнал "Громада" (1878 – 1879 рр., 1882 р.). В основі запропонованої Драгомановим програми лежали такі принципи. як демократизм (надання громадянам демократичних прав і свобод та організація влади на демократичних засадах); федералізм (надання українцям в складі Росії автономних прав і запровадження громадського самоврядування); культурництво (визвольна боротьба повинна вестися виключно просвітницькими формами і методами); еволюційність (уникати радикальних змін, а віддавати перевагу поступовому розвитку); європеїзм (орієнтація України в своєму розвитку на Європу).

Висунута Драгомановим програма для тодішніх умов, що запанували в Росії після вбивства царя Олександра II, виявилась занадто радикальною. Саме тому Київська громада розірвала відносини з Драгомановим і припинила фінансування журналу. Вона відмовилась від політичної діяльності, яка могла спровокувати репресії з боку російського уряду. Єдиним свідченням українського руху на теренах Російської імперії стало видання російськомовного журналу "Киевская старина" (1882 - 1907 рр.), що продовжував українознавчі дослідження.

Така кропітка дослідницька праця мало приваблювала молодь, що прагнула дій, та бурхливої політичної діяльності, що була б спрямована на повалення існуючого ладу і встановлення нового більш справедливого. Молодь гуртувалась навколо російського і польського рухів, що боролися проти самодержавства революційними методами, проте це не задовольняло її національного прагнення і не приносило користі українському народу. Зрештою, національно свідомою молодь сама стала організовувати громади, які називалися «молоді» або «студентські». Особливо багато постало їх у 90-і роки XIX ст. Найрадикальнішою з студентських груп було Братство тарасівців (1891 – 1898 рр.).

Старше покоління громадівців теж прийшло до висновку, що без щоденної політичної діяльності вся їх попередня культурницька праця згасне. Легально здійснити це в межах російської імперії було майже неможливо, тому українські діячі вирішили закласти основи українського політичного руху в Галичині, де умови для політичної діяльності були більш сприятливими. В той же час у Наддніпрянській Україні вони вирішили згуртувати свої сили для більш плідної діяльності на культурницькій ниві. У 1898 р. у Києві була створена Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО), яка виконувала роль координатора діяльності громад. Таким чином громади пройшли шлях від окремих гуртів до загальноукраїнської організації, підготувавши підґрунтя для початку політичної боротьби. Вони забезпечили з'єднання українського руху – на Лівобережжі та на Правобережжі. Забезпечили наступність поколінь в українському русі. Громадівці своїми плідними дослідженнями з історії,

етнографії, фольклористики, статистики, мовознавства довели, що українство має глибоке історичне коріння, чіткі етнічну самобутність, окреслені етнічні межі. Вони підвели український рух до усвідомлення необхідності сформулювати та розробити політичну програму діяльності.

Наприкінці XIX ст. в українському русі у середовищі молодих інтелігентів виникає націоналістична течія. Вона виникла як реакція на кризу культурницького руху (українофільства). Зрозуміло, що глибинною причиною був колоніальний стан українського народу в Російській імперії.

На початку 90-х рр. XIX ст. у Києві утворився студентський гурток, до якого входили М. І. Міхновський, С. М. Шелест, А. П. Кучинський та ін. Цей гурток мав тісні стосунки з провідними діячами українського руху. З цього гуртка вийшли діячі, які невдовзі заснували таємне “Братство тарасівців”. Ще у 1891 р. під час перепису рухомого майна в Полтавській губернії відомий українофіл О. О. Русов, залучив до цієї роботи багатьох студентів. Саме під час цієї роботи склався гурток з чотирьох студентів (І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик). Влітку 1891 р. вони, склавши клятву вірності ідеї визволення України на могилі Т. Г. Шевченка, заснували таємне товариство, члени якого згодом стали називати себе “Братство тарасівців”.

Першим прилюдним виступом “Братства” стало читання промови на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року промова була надрукована у галицькому часописі “Правда” під назвою “Profession de foi молодих українців”. Ідеї, висловлені в промові, навряд чи можна охарактеризувати як націоналістичні (самостійницькі), але на тлі аполітичного культурництва та загального занепаду українського громадсько-політичного руху вони виглядали справжнім національним радикалізмом. У промові стверджувалося:

- українці є окрема нація;
- як кожна нація, українці потребують національної волі для “праці і поступу”;
- повна автономія України (на той час на це гасло не відважувався ніхто);
- єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої концепції соборності української держави);
- негативне ставлення до українофільства (культурництва), але при цьому визнали його користь для національного руху;
- радикалізм і екстремізм щодо “відступників”;
- необхідність українських шкіл;
- вживання української мови та ін.

Ідеї “Братства” знайшли своїх прихильників, але широкого поширення не знайшли в силу свого різко негативного ставлення до інших течій українського руху та і в силу особистих якостей лідера “Тарасівців” М. І. Міхновського.

“Братство тарасівців” було створено за принципами таємної організації і розбивалось на “п’ятірки”, які на середину 90-х років діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

Члени братства проводили, в основному, організаційно-виховну роботу, спрямовану на формування національної самосвідомості.

У 1893 р. в Києві відбувся організаційний з’їзд братства, який, можливо, мав надати організації більш стрункої форми. Але, оскільки “Братство тарасівців” не мало конкретної програми дій, а подекуди просто дублювало старе культурництво в своєрідних екстремальних формах (наприклад, демонстративне носіння національного одягу), воно стало занепадати. Наприкінці 90-х років воно фактично розпалося. Цьому сприяли і поліцейські переслідування членів організації.